

Uladzimir Lobach / Уладзімір Лобач

Badacz niezależny / Independent researcher

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1877-8107>

e-mail: nordic972@gmail.com

Лес у структуры акупацыйнага ландшафту Беларусі 1941–1944 гг.¹

The forest in the structure of the occupation landscape of Belarus 1941–1944.

Las w strukturze okupacyjnego krajobrazu Białorusi 1941–1944.

ABSTRACT: The article analyzes the functional transformations of the forest during the Nazi occupation of Belarus. The analysis of oral history materials and archival sources shows that the forest, like all elements of the cultural landscape of Belarus, is significantly changing its traditional functionality. The forest space is the only possible landscape condition for the organization of the partisan movement. At the same time, the forest is a place of salvation for the Belarusian population, as well as Jews fleeing from the ghetto. The ambivalence of the forest during the occupation period is that it embodied not only a chance for survival, but also the idea of death. The Nazis very often carried out mass executions of the civilian population, prisoners of war and Jews in the woods near cities and towns.

KEYWORDS: forest, Belarus, cultural landscape, Nazi occupation, anthropology of occupation, oral history.

Культурны ландшафт як актар вайны. У шматлікіх даследаваннях, прысвечаных падзеям Другой сусветнай вайны, можна вылучыць розную праблематыку і метадалагічныя падыходы, ад генеральных бітваў да гісторыі канкрэтнага камбатанта, ад элементарнай эмпірычнай факталогіі да антрапалогіі і псіхалогіі вайны. Але дагэтуль практычна незаўважным для навукоўцаў застаўся неверагодна значны актар як мірнага, так і ваеннага жыцця – культурны ландшафт, што трэба разумець як сукупнасць усіх прыродных і антрапагенных элементаў, засвоеных

¹ Артыкул падрыхтаваны ў рамках праграмы *the Programme support to advanced learning and training* (EU4Belarus SALT II).

пэўнай супольнасцю прагматычным, ментальным і сімвалічным чынам. Між тым, прасторавыя локусы нязменна і знакава фігуруюць абсалютна ва ўсіх нарацях удзельнікаў ці сведкаў вайны, незалежна ад таго, пра каго вядзецца – франтавіка, працаўніка тылу альбо чалавека, які перажыў акупацыю. Сутнасна важным было, дзе чалавек апынуўся ў часе вайны, асабліва калі ён апынуўся на тэрыторыі, захопленай ворагам. У Заходняй ці Усходняй Беларусі, у горадзе ці ў вёсцы, у лясной ці бязлесай мясцовасці, паблізу нямецкага гарнізона альбо ўдалечыні ад яго. Бо ў вайну, калі сацыяльныя, маральныя, гаспадарчыя, гастронамічныя, эстэтычныя ды іншыя жыццёвыя опцыі істотным чынам трасфармуюцца, тое ж самае адбываецца і з базавымі чыннікамі сусвету – часам і прасторай.

Вайна і акупацыя радыкальна змяняюць жыццёвую прастору. Руйнуюцца звыклія элементы культурнага ландшафту (вёскі, мястэчкі, гарады, храмы), з’яўляюцца і новыя аб’екты, нетыповыя для мірнага жыцця (гета, канцлагер, шталаг, сістэмы ўмацаванняў), якія мусяць быць асэнсаваныя мясцовым насельніцтвам. Важным становіцца тое, што і традыцыйныя элементы культурнага ландшафту розных узроўняў падчас акупацыі змяняюць сваё значэнне. Так, Заходняя і Усходняя Беларусь – гэта не проста колішнія польскія і савецкія рэгіёны, але Генеральная акруга Беларусь і Тылавы раён групы армій “Цэнтр” адпаведна, што даволі сутнасна адрознівала парадак і лад жыцця людзей на гэтых землях. Горад, які ў мірны час увасабляў сабой заможнае і камфортнае жыццё ў параўнанні з вёскай, у вайну становіцца зонай бедства, дзе пануе голад.

У Мінску, Віцебску, Магілёве, Гомелі і іншых буйных гарадах не дзейнічалі электрастанцыі і водаправоды, пераважная частка жыхароў засталася без даху над галавой. Пасля эвакуацыі і знішчэння харчовых запасаў навісла пагроза голаду. Пачаліся нямецкія вайсковыя рэквізіцыі і рабункі. Штодзённым клопатам для гараджан стала барацьба за выжыванне. Адзіным ратункам у такой сітуацыі былі ўцёкі на вёску, ладная частка народу пакінула гарады [Турунак 2008: 553].

Свой статус змяняе і лес – колішняя крыніца грыбоў, ягад, драўніны, бо цяпер ён трывала суадносіцца з партызанамі, а таксама з карнымі экспедыцыямі нацыстаў, калі для мірных жыхароў становіцца “другім домам”. Пазначаныя метамарфозы культурнага ландшафту важныя для *Nomo belli* (Чалавека вайны) і дазваляюць вылучыць новы напрамак даследаванняў у рамках антрапалогіі акупацыі. Паказальным ёсць сучасны вопыт заходніх гісторыкаў, якія пачынаюць вывучаць Халакоству ландшафтным кантэксте. Размова ідзе пра новую, “няўхільна растучую галіну навукі аб Халакостве, якая займаецца «тапаграфіяй» або

«геаграфіяй» Халакосту. Гэта новы і нетрадыцыйны падыход, які інтэгруе Халакост у дысцыпліны ландшафтных і экалагічных даследаванняў» [Kwiat 2019: 6]. Такі прынцып правамоцны і ў дачыненні да маштабных гістарычных з’яў, як акупацыя ці вайна ў цэлым, асабліва ў кантэксце асобных рэгіёнаў (мікрарэгіёнаў) ці краін, што ўяўляюць сабой цэльны культурны ландшафт.

Прадметам даследвання выступае прагматычная і сімвалічная функцыянальнасць лесу ў часе нацысцкай акупацыі Беларусі, адлюстраваная ва ўспамінах вяскоўцаў і апублікаваных крыніцах, у параўнанні з гаспадарчай і экстраўтылітарнай значнасцю лесу для вясковага соцыуму ў мірны час. Асноўны корпус крыніц склалі матэрыялы экспедыцый (запісаныя і транскрыбаваныя размовы), праведзеных Цэнтрам вуснай гісторыі і палявых даследаванняў Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта на тэрыторыі Віцебскай вобласці ў перыяд 2000–2020 гг. Метадалагічная платформа даследавання мае міждысцыплінарны характар і ўлічвае тэарэтычныя напрацоўкі і практычны досвед этнаграфіі, вуснай гісторыі, ваенна-гістарычнай антрапалогіі і гуманітарнай географіі.

Лес у традыцыйнай культуры беларусаў. Жыццё беларускага вяскоўца немагчыма ўявіць без лесу. Як заўважаў Казімір Машыньскі, “палешука выхаваў лес. Лес наклаў несціральны адбітак на ўсё яго жыццё і ўвесь культурны здабытак. Пачынаючы ад абутку і сканчаючы хатай, большая частка ўсялякіх прадметаў, якія яго акружаюць, паходзяць з лесу” [Moszyński 1928: 72]. У сваю чаргу, Сяргей Максімаў адзначаў, што тапаграфія вясковых паселішчаў беларусаў вельмі моцна залежыць ад размяшчэння лясных масіваў, што з’яўляецца адметнай рысай этнічнай традыцыі: “Жыццю ў лясах беларус і зараз аддае перавагу ўсякаму іншаму і этнаграфічная мяжа племені дагэтуль характэрна вызначаецца межамі гэтых мокрых лясоў. На вялікіх дарогах і берагах вялікіх рэк беларускія паселішчы трапляюцца толькі зрэдку. Беларус хаваецца па прасёлках за лясамі і ў лясах, не грэбуючы пры гэтым балотамі...” [Максимов 1876: 141]. Сам выгляд беларускай вёскі (хат) паказвае на непарыўную сувязь мясцовага чалавека з лесам. Невыпадкова, што другое значэнне слова “лес” азначае драўніну, падрыхтаваную для пабудовы хаты.

Упоравень з вялікім гаспадарчым значэннем лес меў разгорнутую сімваліку ў традыцыйнай карціне свету беларусаў і фігуруе ў павер’ях, абрадавых ды магічных практыках. Сакральны статус лесу абумоўлены яго боскім паходжаннем. “Лес сам Бог засеяў” [Federowski 1897: 164]; “Лес насеяў Бог, ніхто яго не расціў, не гадаваў...” [Шейн 1902: 20]. Статус лесу як міфартыгуальнага цэнтра лакальнай супольнасці праяўляецца ў тапаграфіі аб’ектаў сакральнай географіі, дакладней, у размяшчэнні г. зв. “вясковых святынь”. Палявыя даследаванні, праведзеныя на тэрыторыі

Беларускага Падзвіння, паказалі, што пераважная частка культавых крыніц лакалізуецца ў лясных урочышчах.

Асаблівае месца лес займаў у знахарскіх практыках, што карэлюецца з уяўленнямі пра міфалагічных гаспадароў лесу. “Многія, пачуўшы ад лесавіка ўсялякай прамудрасці, робяцца знахарамі і знахаркамі...”, “звыш-натуральныя веды і багацце атрымліваюць ад лесавіка тыя, хто зробіць якую-небудзь паслугу яго дзецям, напрыклад, прыкрые іх, калі знойдзе ў лесе голых” [Васілевіч 1999: 540]. Разуменне адухоўленасці і сакральнасці лесу ляжыць у аснове прадпісанняў сучасных вясковых знахарак пры лекаванні нервовых і псіха-эмацыйных парушэнняў: “Вот нада ў лес схадзіць, па лесе нада пахадзіць, када чалавек нервны, каб ён успакаіваўся... (Лес – гэта добра?) Да, очань, очань. Нада к лесу прыслушацца, як лес гаворыць, вот тада ў чалавека ўспакаіваецца нерв” [ФА ПДУ 1]. Мноства магільных прадпісанняў і правілаў існавала для ўваходу ў лес і выхаду з яго, якія захаваліся да нашага часу.

(А што нада гаворыць, як у лес ідзеш?) Хазяін, разьрышы зайсьці. Выходзіш з лесу: “Спасіба, Хазяін, што прынімаў, што ўстрэчаў, што благаславіў”. А мы ж і жылі з лесу. Ягады, грыбы – гэта было наша. (А вот “Хазяін” – гэта хазяін лесу?) Хазяін лесу, хазяін! У кожным лясу есць Хазяін. (Ці можа пакараць, калі што дрэнна робіш?) Можат. Калі не заслужыў, дык можыць цябе вадзіць кругамі. Будзеш хадзіць да ўпаду, пака не надаеьць, пака не ўпросіш ты яго, штоб ён цябе кінуў вадзіць [ФА ПДУ 2].

З другога боку, “цёмны лес” (яловы, начны, забалочаны) у народнай культуры выступае як інфернальная сфера, звязаная з нячыстай сілай і чарадзеяствам. Мноства хвароб у беларускіх замовах выпраўляецца менавіта на “цёмны лес”. Былічкі пра сустрэчу чалавека, які выпадкова апынуўся ў начным лесе, з рознымі прадстаўнікамі нячыстай сілы бытуюць і дагэтуль. Аптымальным часам наведвання лесу лічыцца прамежак ад узыходу сонца і да поўдня, які таксама быў небяспечнай часовай кропкай [Лобач 2013: 213].

Нягледзячы на скразную прысутнасць лесу ў культурнай прасторы вясковага свету, у ментальным плане ён супрацьпастаўляецца сферы чалавечага. Гэтая апазіцыйнасць вынікае з таго факту, што лес жыве па ўласных прыродных законах, у той час як сацыяльныя нормы ў лясной прасторы нерэлевантныя: “У лесе людзі дзічэюць, а ў людзях люднеюць” [Янкоўскі 1962: 85]. Паказальна, што ў вясельнай абрадавасці страта нявестай цнатлівасці да шлюбу, г. зн. парушэнне сацыяльных нормаў, разглядалася як сведчанне яе “нялюдскага”, “ляснога” выхавання: “Пад ёлкай расла, / Не дзеўкай прыйшла. / Пад ёлкаю спала, / Не дзеўкаю ўстала” [Малаш 1988: 204–205].

Лес у часе вайны. Партызаны. Ва ўмовах вайны і акупацыі, калі адбываецца глыбінная і шматузроўневая дэструкцыя свету, узаемаадносіны чалавека і лесу набываюць прынцыпова інакшы характар, чым у мірны час. Катастрофа лета 1941 г., калі нямецкая армія імкліва захапіла Беларусь, разграміўшы савецкія дывізіі, выявілася яшчэ і ў вялізарнай колькасці палонных чырвонаармейцаў. Толькі войскі групы армій “Цэнтр” з 22 чэрвеня па 24 ліпеня захапілі ў палон 520058 савецкіх байцоў і камандзіраў [Мусял 2018: 40]. Сотні тысяч з іх апынуліся на тэрыторыі Беларусі. І менавіта ваеннапалонныя, а таксама салдаты, што адбіліся ад сваіх частак, сталі шукаць паратунку ў беларускіх лясах. Пры гэтым трэба мець на ўвазе, што ў лесе апынуліся пераважна нетутэйшыя людзі, бо па загадзе нямецкага камандавання этнічныя беларусы, украінцы, латышы, літоўцы і эстонцы ў жніўні-верасні 1941 г. адпускаліся з лагераў для ваеннапалонных дадому [Туронак 2008: 560]. Лес у той час яшчэ не разглядаўся беларускімі сялянамі як месца выратавання і жыцця.

Нягледзячы на вайну, жыццё ў беларускіх вёсках працягвалася. Мала хто на вёсцы ў чэрвені 1941 г. планаваў сабе ў думках змаганне супраць акупацыйнае ўлады або думаў пра разбудову падпольных структураў. Пасля прыходу вермахта ў Беларусі нашмат больш спадзяваліся на добры ўраджай [К’яры 2008: 157].

Увосень 1941 г. размова яшчэ не вялася пра арганізаваны супраціў у форме партызанскага руху, бо для ўцекачоў куды важнейшым было выратаванне ўласнага жыцця. Зрэшты, надзвычай суровая зіма 1941–1942 гг. вымусіла савецкіх салдатаў пакінуць лес і шукаць прытулку па беларускіх вёсках. Другая, куды больш колькасная хваля рэлакантаў у лес здарылася ўвесну 1942 г., менавіта тады і заклалася аснова арганізаванага партызанскага руху. Гэтаму паспрыяў нямецкі загад у красавіку 1942 г. усім ваеннапалонным і акружэнцам, якія жылі па вёсках, прайсці рэгістрацыю з мэтай далейшай адпраўкі на прымусовую працу ці змяшчэння ў лагер [Мусял 2018: 150].

Абставіны запачаткавання партызанскага руху ў лясных раёнах выдатна адлюстраваныя ва ўспамінах вяскоўцаў. Адно што варта зрабіць папраўку на адмысловую кампрэсію часу (калі разнесеныя па часе падзеі трактуюцца як адзінае цэлае) і прыярытэт з’явы (падзеі) перад яе храналогіяй, якія складаюць спецыфіку ўспрыняцця, фіксацыі і рэтрансляцыі гістарычных падзей традыцыйнай свядомасцю.

Дык вот, як паступіў так немец, як стаў убіваць, во тады яны (ваеннапалонныя) абдумаліся – і ўсе ў лес. Стралай! Аднаго застрэліш, а пяць уцячэць у лес. Токі дзе дарога кала лесу, так яны – шмыг. А Ушацкі раён наш, гэта мы Лепельскі цяпер, а там я была ва Ушацкім раёні, а там – адны

лясы, балоты такія. Дык там накіпілася гэтых салдацікаў поўна і арганізавалі партызаншчыну [ФА ПДУ 3]; Парцізаны былі. Яны па лясу былі, у лясах. У Бабінавічах эта я вам не скажу. Яны ішлі ў партызаны, каторыя папалі ў акружэнне [ФА ПДУ 4].

Ад пачатку акупацыі і да моманту вызвалення “партызаны” і “лес” складаюць непарыўную ландшафтную і семантычную звязку, калі адно немагчыма памысліць без другога: партызаны могуць быць толькі там, дзе ёсць лёс, а кожны буйны лясны масіў краіны па стане на пачатак 1944 г. змяшчаў у сабе партызанскія аддзелы. Паказальным ёсць і нямецкае найменне партызанаў – “лясныя бандыты” [Кершоу 2010: 269]. Там, дзе лесу не было, не было і партызанаў. “(Ці былі тут партызаны?) Асобенна ў Расонах, тамака. Тутака, тут неяк яшчэ ў нас вайна праляцела быстра. Тут яны не задзержываліся, патаму шта ў нас не было лясоў” [ФА ПДУ 5]. Непарыўная сувязь партызанаў з лесам на сімвалічным узроўні партызанскага фальклору асэнсоўвалася як своеасаблівая перакадзіроўка традыцыйных нормаў: лес становіцца “домам”, а ноч – “сястрою”, што было абсалютна непамысна для сітуацыі мірнага часу. “Хоць нас таміла цяжкая усталасць / Таміў нас голад, хітры ўраг іскал / На лыжах верных ў густой мы лес прабралісь, / Каторы нам раднее дома стал; / Ночка, ночка-чараўніца, / Партызанская сястра, / Нам прышлося парадніцца / У лясах каля кастра” [ІМЭФ, Ф. 8. воп. 1, спр. 1, № 82,96].

Масавы партызанскі рух азначаў і трансфармацыю традыцыйнага лесакарыстання. Лес цяпер ментальна і практычна належаў не вяскоўцам, але тысячам узброеных людзей, вельмі часта чужых і незнаёмых для лакальнай сельскай супольнасці.

Месца выратавання, “другі дом”. Лес быў базавым пунктам у гістарычным кодзе самазахавання беларусаў, што яшчэ на пачатку XX ст. адзначыў вядомы беларускі географ Аркадзь Смоліч: “Праз увесь час гісторыі лясы баранілі наш народ ад чужаземных нападаў” [Смоліч 1993: 91]. Так, прынамсі, было ў часы крывавай вайны 1654–1667 гг.

Сяляне многіх вёсак Віцебшчыны, якія прысягнулі на вернасць Аляксею Міхайлавічу, у 1655 г. пісалі ў скарзе, што маскоўскія ратнікі, прыехаўшы ў вёскі, “нас бедных бьют и увечат и достальные животишка грабят, лошади и животину отогнали и хлеб потолочили, и нас пытаются и жгут и саблями рубят...”, таму ўсе хаваюцца ў лесе і па вёсках не жывуць [Сагановіч 1995: 30].

У часе Другой сусветнай вайны на пашырэнне партызанскага руху ў Беларусі акупанты адрэагавалі палітыкай татальнага тэрору супраць мірнага насельніцтва.

Галоўныя нямецкія аперацыі, пачаўшы ад сярэдзіны 1942 г., вядомыя як “Вялікія аперацыі”, на самой справе мелі мэтаю забойства беларускага мірнага насельніцтва, а таксама беларускіх габрэяў. Не маючы сілаў перамагчы партызанаў, немцы забівалі людзей, якія маглі дапамагачь у барацьбе [Снайдер 2015: 319].

Найбольшай небяспецы падвяргаліся менавіта “лясныя” вёскі, якія разглядаліся немцамі як патэнцыйныя апорныя пункты партызанаў і таму падлягалі знішчэнню. Гэтую злучынную тактыку нацыстаў выдатна разумелі сведкі трагічных падзей. Адна з жыхарак Браслаўшчыны згадвае: “Прыйшлі нямецкія эсэсаўцы, каб душыць партызанаў. Але партызаны былі ў лесе і былі небяспечныя. Таму зручней за ўсё было ісці ў тыя вёскі, якія былі ў лесе, і там забіваць людзей” [АНМ, sign. 0291].

Вынікам нацысцкага тэрору сталі 5454 знішчаныя беларускія вёскі, 629 з якіх былі спаленыя разам з жыхарамі [Гісторыя 2007: 488]. Невыпадкава, што практычна ў кожнай лясной вёсцы старажылы згадваюць пра масавыя ўцёкі ў лес пры набліжэнні нямецкіх карных аддзелаў.

Нашу дзярэўню ўсю спалілі. Сядзелі мы ў лясу. Лясы там в Віцебскай вобласці былі ў нашай дзярэўні несхадзімыя. І прама тады ў лесе былі. Жылі там у партызанах. Вырылі сабе яму бальшую. Лапачкі (яловыя). Зімой там сядзелі, грэліся. А партызаны ваявалі з немцамі [ФА ПДУ 6]; Лес рядам і мы ўбежалі, а немцы агледзілі пад утро і хацелі нас падпаліць, а нас няма нікога там. Тады пайшлі з фанарыкамі ды з сабакамі па лясу. Но мы сядзелі недалёка ў лясу, мама агледзіла, што сабака прайшоў, а на след на наш не папаў [ФА ПДУ 7].

Камандзіраў нямецкіх карных аддзелаў злавала, што жыхары лясных вёсак умела хаваліся ад акупантаў у гушчарах. Каб прадухіліць уцёкі, выдаваліся адмысловыя інструкцыі пры правядзенні “акцый”: “Вёскі, размешчаныя ў лясах, неабходна акружаць на досвітку, каб не даць магчымасці насельніцтву разбегчыся” [Преступления 1963: 177].

Не толькі беларусы шукалі паратунку ад нацысцкага тэрору ў лесе. У 1942 г. немцы пачынаюць планамерную ліквідацыю габрэйскіх гета на тэрыторыі ўсёй Беларусі, што спарадзіла новую хвалю ўцекачоў. Аднак, у адрозненне ад беларускіх вяскоўцаў, габрэі – жыхары гарадоў і мястэчак – не мелі вопыту ляснога жыцця, што прыводзіла людзей у стан распачы і адчаю. Некаторыя сканчалі жыццё самагубствам ці вярталіся ў гета [Kwiet 2019: 66–67]. Выжыць у лесе можна было толькі з дапамогаю партызанаў ці мясцовага насельніцтва.

А тады я ў грыбы хадзіла. Іду я і пад ёлкай баравікі растуць, я падзімаю ветачку, а адтуда мальчык, гадоў 18, як выскачыць і па лесе (пабег). Я яму крычу ў след, ня бойся! А тады, як ён дабіўся аж у Сяргейчыкі, і тады хадзіў

(адзін) дзяцька ў лес і з ім спаткаўся. І ён яго доўга карміў у лесе. І тады ён сказаў, што еслі я выжыву, то я адблагадару цябе, толькі не выдавай мяне. І вот тады вайна кончылася, і ён яўляецца, малады малец, і спрашываець, дзе Дземідзёнак Іван жывець? А яму ўжо кажуць, што ён памёр. А ён (малец) ужо прыхадзіў адблагадарыць [ФА ПДУ 8].

Іншая праблема заключалася ў падазроным стаўленні партызанаў да габрэйскіх уцекачоў. “Як правіла, старыя, жанчыны і дзеці разглядаліся партызанамі як «пагроза» або «цяжар». У многіх месцах іх рабавалі, выганялі і нават забівалі” [Kwiet 2019: 67–68]. Тым не менш, партызаны выратавалі каля 30 тысяч беларускіх габрэяў, а “злучэнні Бельскага і Зорына былі самымі буйнымі габрэйскімі партызанскімі фармаваннямі ў Еўропе” [Снайдер 2015: 315, 327–328].

У лепшай сітуацыі аказваліся тыя ўцекачы (як беларусы, так і габрэі), якія ў лесе атрымалі апеку з боку партызанаў. Але вельмі часта жанчыны і дзеці былі пакінуты на волю лёсу, бо заміналі мабільнасці партызанскіх груп. У гэтым выпадку жыццё ў лесе мела надзвычай экстрэмальны характар, асабліва што датычылася харчавання.

Пяць гадоў у лесе жылі, траву сабіралі. Во, трава асака – скублі. А так, клевер сядзіць белы, а то красны, сушылі яго. А потым дзерава такое, ступай звалі, дырка камнем выпалена – ямачка такая, – муку так малолі. І карэнне ўсякае абтаўкалі і елі. Улетку грыбы, ягады, а к зіме гэткае толькі. Траву сабіралі. А хто дзе ў лесе сваяку пасеець – гэтую батву складалі дзе-нібудзь, як цяпер сенаж карові, у ямачку накладуць, а потым вось з гэтай мукой і пяклі. Голад быў [ФА ПДУ 9].

Лес захоўваў сваё традыцыйнае значэнне як крыніца будаўнічага матэрыялу і харчовых рэсурсаў, але ў экстрэмальных умовах акупацыі яно вырасла ў разы. Толькі цяпер драўніна ішла на будаўніцтва не хат, а зямлянак і буданоў, а для харчавання выкарыстоўваліся не толькі ягады, грыбы, арэхі, але практычна ўсе ядомыя расліны лясной флоры.

Працяглае жыццё ў лесе, якое можна трактаваць як вымушанае выпадзенне чалавека са сферы культуры ў сферу прыроды, мела і псіха-эмацыйныя наступствы. Безабаронныя людзі, якія жылі ў візуальна абмежаванай прасторы лесу ў атмасферы пастаяннага стрэсу і страху, даставалі фобіі як адносна адкрытай прасторы, так і ў дачыненні іншых людзей (узгадайма выслоўе: “У лесе людзі дзічэюць, а ў людзях люднеюць”).

(Вясной з лесу вышлі? А адкуль вы ўзналі, што выходзіць пара?) Выганялі, бой прайшоў, тады хадзілі салдаты. Ну, я не знаю, хто крычалі: “Выхадзіце вон, вайна кончылася, вас асвабадзілі, выхадзіце!” Ну, мы ня шлі, мы ўсе роўна баяліся, уцікалі далейше... Тады яшчэ каго павыводзілі салдаты, а людзі адзічэўшыя. Можна бой будзе? Яны сядзець адзічэўшыя.

Мы тожа адзічэўшыя былі, мы ўжо баяліся. Калі чалавек загаварыў – мы ў балота, туды падальше, каб ніхто нас не нашоў. А як я немцаў баялася!
[ФА ПДУ 10]

Формула пра “здзічэнне” ў лесе датычыцца не толькі цывільнага насельніцтва, але і партызанаў. Працяглае знаходжанне ў лясной прасторы, верагодна, было адным з фактараў дэвіянтных паводзінаў (гвалт, рабункі) людзей са зброяй у руках, якія траплялі са сферы прыроды ў сферу культуры (вёску) і агрэсіўна рэалізоўвалі свае жаданні, недасяжныя ў лесе.

Лес як зона смерці і страху. Уцёкі ад карнікаў з вёскі ў лес яшчэ не гарантавалі бяспекі. Знаходжанне чалавека ў лесе для немцаў азначала яго патэнцыйную сувязь з партызанамі і варажасць да акупацыйных уладаў. У нямецкай справаздачы аб карных акцыях у ваколіцах Баранавічаў у верасні 1942 г. адзначалася:

Частка вёсак, у якіх знаходзіліся бандыцкія групы, былі акружаныя, насельніцтва растрэлянае, а вёскі спаленыя. Падчас расстрэлу... была знішчана толькі спакойная частка насельніцтва. Тыя, сумленне якіх было нячыстым адносна нямецкіх уладаў, уцяклі ў лес... [Mironowicz 2015: 59]

Сустрэча людзей у лесе з немцамі азначала смерць альбо згон на прымусовыя працы ў Германію – іншых варыянтаў не было. І калі ў мірны час у лесе баяліся змеяў ды драпежных звяроў, для нейтралізацыі якіх выкарыстоўвалі магічныя маніпуляцыі і адмысловыя замовы, то лясны страх перыяду акупацыі меў зусім іншую прыроду. “Ад звяроў мы ні хаваліся, а мы хаваліся ад хвашыстаў ат етых! Мы ў лясу зьвіра ні баяліся, а мы баяліся хвашыста” [Вайна 2023: 49]. Асаблівую жудасць звычайным вяскоўцам даводзілася перажываць у часе карных экспедыцый, калі на людзей палявалі з сабакамі, нібыта на дзічыну.

І чуем – гыркаюць аўчаркі і самі (немцы) – гыр-гыр-гыр. Гаргочуць усё чыста... Нас акружылі, але нас не нашлі. Абышлі гэтую амшарыну, а мы чуем, як яны гаркалі, і як павозкі нашыя пазабіралі... Да, баба гэтага рабёнкі задушыла, задавіла. Адзін там мужчына з намі быў, гаворыць: “Даві яго, шчас немцы прыйдуць!” А ён крычыць, кугакаець. А яна прыціснула яго к сабе і заціснула, і задавіла. (Задавіла дзіцёнка?) Да. Мальчык быў, а красівы які! (Гэта, каб немцы не пачулі?) Да, каб не пачулі немцы
[ФА ПДУ 11].

Уцялесненымі знакамі смерці было мноства забітых падчас карных экспедыцый людзей, партызанаў і цывільных, што заставаліся ў лесе і хаваць якіх не было каму. Лес, напоўнены мёртвымі, выклікаў страх нават пры звычайным зборы ягад і грыбоў.

(А грыбы, ягады збіралі?) Ну, гэта хадзілі ж, сабіралі. І ўжо после, як сталі ягады, сталі грыбы. Так хадзілі ж сабіралі, але і ў лес баяліся ісці. Многа ж было бітых у лесе, многа ж парцізан бітых было, і, можа, немцаў. Хто іх знаець, хто там ляжыць? Ляжыць чалавек, а хто, адкуль мы знаем? [ФА ПДУ 12]

Мноства непахаваных цел, якія разлагаліся самі сабою, ператваралі лясное паветра ў трупны смурод, які, на думку вяскоўцаў, прыносіў у свет жывых хваробы. Лес нібыта патыхаў смерцю.

Трасца², яна была ўсю вайну. Як вайна кончылася, так гэта хвароба і пакацілася. Страшная. (А адкуль яна?) Ну, яна после вайны была ад во гэтага, што воздух быў такі, і людзі бітыя былі. Скрозь было, што выйці неяк было, дышаць нечым было. Сядзеш, дык вецер як адтуль пацягнець з лесу, дык дышаць неяк было. Гэта трасца, яна і называлася трасца [ФА ПДУ 1].

У часе нацысцкай акупацыі беларускі лес упершыню становіцца месцам масавых экзекуцый беларусаў, габрэяў, савецкіх ваеннапалонных. Практыка расстрэлаў у лясных урочышчах мела не спарадычны, але сістэмны характар і была рэалізаваная нацыстамі на ўсёй тэрыторыі краіны, дзе толькі гэта дазвалялі асаблівае ландшафту. Беглы аналіз ужо апублікаваных архіўных матэрыялаў паказвае, што лясныя ўрочышчы практычна каля кожнага горада і мястэчка Беларусі ператвараліся акупантамі ў зоны смерці [*Преступления* 1963: 115, 169, 269, 279, 293, 326]. Архіўныя дадзеныя пацвярджаюцца і матэрыяламі вуснай гісторыі.

І патом, гэта быў май месяц (1942), брат мой пахаў на полі. А там лес Крюкаўка, дзе жыдоў пастралілі. Яны выкапалі самі яму, іх туды сагналі і пастралілі. І брат прыйшоў і кажыць: “Наверна, страляюць жыдоў. Дужа бальшы стрэл, страляюць і страляюць [ФА ПДУ 13].

Адкрытым застаецца пытанне, у чым жа заключалася кривавая “эстэтыка” і прагматыка знішчэння людзей менавіта ў лесе? Матыў ухавання злачынства ад старонніх вачэй тут не праходзіць, паколькі нацысты вельмі часта самі зганялі людзей, каб тыя назіралі за правядзеннем экзекуцыі. Магчыма, вядзецца пра кривадушную рэалізацыю “нямецкага парадку” (Ordnung), калі забойства і ўхаванне ахвяраў не прыносілі праблем гарадской (местачковай) інфраструктуры і не адбываліся на землях, прыдатных для сельскай гаспадаркі. У выніку масавых і маштабных экзекуцый, праведзеных нацыстамі, лясная прастора Беларусі ўпершыню займела мноства локусаў, суаднесеных з ідэяй

² Малярыя.

гвалтоўнай смерці, якія сталіся месцамі памяці і аб'ектамі мемарыялізацыі ў паваенны час.

Беларускі лес вачыма акупантаў. Вялізарныя лясныя масівы заўсёды ўражвалі варожых салдатаў, якія воляй лёсу трапілі ў Беларусь. У 1708 г. шведскі жаўнер Густаў Адлерфэльд занатаваў у сваім дзённіку:

Наш чытач, пэўна, ведае, што Літва³ – гэта краіна, у якой лясоў нашмат больш за палёў. Лес, які мы прайшлі сёлета, цягнецца на сотні кіламетраў без жаднай прагаліны. Толькі зрэдку мы сустрэлі невялічкія, занядбаныя вёскі, вакол якіх толькі лес <...> ніколі я не бачыў такога багацця дзікіх птушак, паляванне на якіх – незабыўны занятак для паляўнічага [Катлярчук 2002: 150].

Прыкладна такое ж уражанне ад беларускага ландшафту меў і пілот Люфтвафэ, які 22 чэрвеня 1941 г. перасёк савецкую мяжу. “Роўна ў 3 гадзіны раніцы самалёт, гудзеўшы нацяжна, на максімальнай вышыні перасёк савецкую мяжу. Унізе раскінулася бязлюдная мясцовасць – скрозь лясы ды забалочаныя нізіны” [Кершоу 2010: 68]. Але, калі дайшло да наземных аперацый і змагання з партызанамі, то адладжаная машына Вермахту давала збой, што выявілася “ў няўменні весці баявыя дзеянні ўночы і ў лясной мясцовасці” [Кершоу 2010: 49]. Змаганне з нябачным ворагам у чужых, неведомых лясах выклікала ў нямецкіх салдат трывалае пачуццё страху і псіхалагічнага дыскамфорту, што выразна бачна ў іх нататках і дзённіках.

Дарога вяла цераз балота. Цэлы дзень – праз бясконцыя лясы. Існуе вялікая пагроза з боку партызанаў, якіх вельмі шмат і якія паводзяць сябе дзёрзка. Нават сярод белага дня робяцца напады на цэлыя калоны. Яны з'яўляюцца нават у нямецкіх мундзірах і дасканалы гавораць па-нямецку – толькі дзеля таго, каб увесці нас у зман [К'яры 2008: 202].

Асабліваю нянавісць у “цывілізаваных” немцаў, якія звывкліся да зусім іншага тыпу культурнага ландшафту, выклікалі забалочаныя лясныя масівы, дзе нават простае фізічнае перамяшчэнне чалавека было праблематычным. Нагодай для прыкрасці і злосці быў той факт, што мясцовыя партызаны выдатна арыентаваліся ў лесе і пераадольвалі любыя балоты без усякае цяжкасці. Нараканні падобнага роду былі характэрныя не толькі для шарагоўцаў Вермахту, але і спецыяльных каманд, адмыслова створаных для барацьбы з партызанамі.

Егеры асцярожна размясціліся ля балота. Брудная ледзяная вада выклікала агіду, і Клаўс зморшчыўся ад думкі, што ў ёй прыйдзеца боўтацца.

³ Вялікае Княства Літоўскае.

Карл Вернер зрэзаў галінку, каб замерыць глыбіню балота. Ён са здзіўленнем выявіў, што глыбіня вялікая. Альбо партызаны карысталіся лодкамі, альбо былі чэмпіёнамі па плаванні, прытым высакакласнымі [Хартфельд 2012: 131].

Нават калі вялося пра звычайны лес, то ён усё адно выступаў для нямецкага салдата прасторай абсалютна варожай і небяспечнай. “Прачасаць лес азначала выракчы сябе на бясконцыя пакуты, фізічныя і душэўныя, гэта азначала мець жывёльны страх ад небяспекі ў любы момант атрымаць кулю” [Кершоу 2010: 362]. Злосць і нянавісьць да “дзікіх” лясоў і балот, што мелі нямецкія салдаты, пераносілася на мясцовых людзей, якіх таксама называлі “дзікімі”. Адпаведна, немцы займалі пазіцыю цывілізаваных людзей, у якіх першабытны ландшафт і “дзікія” людзі, што яго насялялі, выклікалі страх.

“Я заўсёды баяўся рускіх, – прызнаваўся нямецкі салдат Эрхард Шаўман (група армій «Цэнтр»), – паколькі яны заўжды мне здаваліся дзікаватымі. Рускія заўжды адрозніваліся ўменнем паставіць прыроду сабе на службу – неабсяжныя лясы, топкія балоты, – выявіўшы пры гэтым выдатнае ўменне вядзення начных баёў. Там, дзе мы ў сілу сваёй цывілізаванасці аказваліся бяссільнымі, яны рэагавалі быццам дзікія звяры” [Кершоу 2010: 256].

У практычным сэнсе карных экспедыцый гэта азначала, што “цывілізаваны чалавек” не мусіць мець ніякай літасці да “дзікуноў”. Паколькі партызаны вельмі часта заставаліся няўлоўнымі, то ўся лютасць і перажыты страх ад лясных рэйдаў крывава спаганяліся на мірнае насельніцтва вёсак. Наглядным прыкладам з’яўляецца дзейнасць карнага аддзела Waffen-SS пад камандаваннем Оскара Дырлвангера. Падраздзяленне было створана на загад Гімлера ў 1940 г. з нямецкіх крымінальнікаў, асуджаных за браканьерства. Ад самага пачатку галоўнай задачай новай часткі была барацьба з партызанамі, паколькі браканьеры мелі выдатны досвед арыентацыі ў лесе і прыцэльнай трапнай стральбы [Kuklińska 2021: 60-61]. 3 лютага 1942 г. па студзень 1944 г. батальён Дырлвангера браў удзел у 38 з 55 вялікіх антыпартызанскіх акцый і пакінуў на Беларусі жудасны крывава след. Дасведчаныя ў браканьерстве садысты О. Дырлвангера прызнаваліся ў тым, што змаганне з партызанамі ў тутэйшых лясах і багнах – справа вельмі цяжкая. Жаўнер батальёна Heinz Feiertag згадаў баі з партызанамі на Прыпяцкіх балотах улетку 1942 г.:

Гэта была летняя аперацыя. <...> гэта была цяжкая акцыя, увогуле змаганне з партызанамі досыць складанае. Але з прычыны балотных абшараў было яшчэ больш цяжка. Партызаны былі добра вывучаны, мелі адпаведнае ўзбраенне і добрыя пазіцыі на балотах. Стаялі, занураныя ў багну

па шыю, накрытыя лісцем папараці... Падпускалі нас найбліжэй і тады адкрывалі агонь з кожнага боку. Партызаны заспявалі нас знянацку [Kuklińska 2021: 103].

Натуральна, што пры такіх раскладах куды прасцей было займацца пацыфікацыяй беларускіх вёсак і знішчэннем мірнага насельніцтва жудасным спосабам, чым змаганнем з партызанамі. “Любімы метад знішчэння О. Дырлевангера заключаўся ў тым, каб сагнаць мясцовае насельніцтва ў хлёў, падпаліць яго, а тады расстрэльваць з аўтаматаў усіх, хто спрабаваў збегчы” [Снайдер 2015: 318].

Заклучэнне. Аналіз матэрыялаў вуснай гісторыі і архіўных крыніц паказвае, што лес, як і ўсе элементы культурнага ландшафту Беларусі, істотна змяняе сваю традыцыйную функцыянальнасць ва ўмовах вайны і акупацыі. Лясная прастора выступае адзіна магчымай ландшафтнай умовай арганізацыі партызанскага руху на тэрыторыі Усходняй Еўропы. Адначасова лес з’яўляўся месцам уратавання мірнага беларускага насельніцтва, паселішчы якога трапілі ў зону правядзення антыпартызанскіх акцый нацыстаў, а таксама габрэяў, што ўцякалі з гета. У гэтым кантэксце шматкратна ўзрастае традыцыйная значнасць лесу як крыніцы будаўнічых матэрыялаў (зямлянкі) і харчовых рэсурсаў.

Амбівалентнасць лесу ў перыяд акупацыі заключаецца ў тым, што ён увасабляў не толькі шанец на выжыванне, але і ідэю смерці. Масавыя экзекуцыі мірнага насельніцтва, ваеннапалонных і габрэяў нацысты вельмі часта праводзілі ў лясных урочышчах паблізу гарадоў і мястэчак. Лясная прастора Беларусі ўпершыню набывае новыя локусы, звязаныя з масавым забойствам людзей, якія могуць быць трактаваныя як “месцы памяці” і падлягалі мемарыялізацыі ў паваенны час. Страх жыцця ў лесе быў абумоўлены шматлікімі карнымі экспедыцыямі акупантаў, якія праводзіліся менавіта ў лясных зонах краіны. Беларускі лес як база партызанскага руху разглядаўся нямецкімі салдатамі ў якасці абсалютна незнаёмай і варожай прасторы, што спараджала страх і псіхалагічны стрэс. Боязь лесу і партызанаў, якія там знаходзіліся, ператварала антыпартызанскую барацьбу нацыстаў у вайну супраць мірнага насельніцтва беларускіх лясных вёсак.

References

- АНМ – Archiwum Historii Mówionej (Dom Spotkań z Historią/Karta).
Chiary Bernard. 2008. *Štodzennasc' za liniâj frontu: akupacyâ, kalabaracyâ i supraciŭ u Belarusi (1941–1944 gg.)*. Smalensk: Īnbelkul't [К'яры Бернгард. 2008. *Штодзеннасць за лініяй фронту: акупацыя, калабарацыя і супраціў у Беларусі (1941–1944 гг.)*. Смаленск: Інбелкульт].

- FA PDU – *Fal'klorny arxiŭ Polackaha dzjaržajnaŭna ŭniversiteta* [ФА ПДУ – Фальклорны архіў Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта]⁴:
- FA PDU 1. (2006) *Ž.*, 1932 h. n., v. Matyryna, Ušacki r-n [ФА ПДУ 1. (2006) Ж., 1932 г. н., в. Матырына, Ушацкі р-н].
- FA PDU 2. (2011) *Ž.*, 1925 h. n., h. Haradok [ФА ПДУ 2. (2011) Ж., 1925 г. н., г. Гарадок].
- FA PDU 3. (2007) *Ž.*, 1924 h.n., v. Babča Lepel'skaha r-na [ФА ПДУ 3. (2007) Ж., 1924 г.н., в. Бабча Лепельскага р-на].
- FA PDU 4. (2015) *Ž.*, 1931 h.n., v. Babinavičy Lėznenskaha r-na [ФА ПДУ 4. (2015) Ж., 1931 г.н., в. Бабінавічы Лёзненскага р-на].
- FA PDU 5. (2019) *Ž.*, 1939 h.n., h. Dzisna [ФА ПДУ 5. (2019) Ж., 1939 г.н., г. Дзісна].
- FA PDU 6. (2021) *Ž.*, 1926 h.n., v. Druja Braslaŭskaha r-na [ФА ПДУ 6. (2021) Ж., 1926 г.н., в. Друя Браслаўскага р-на].
- FA PDU 7. (2013) *Ž.*, 1935 h.n., v. Vačėjkava Bešankovickaha r-na [ФА ПДУ 7. (2013) Ж., 1935 г.н., в. Вачэйкава Бешанковіцкага р-на].
- FA PDU 8. (2019) *Ž.*, 1928 h.n., v. Svecina Mėrskaha r-na [ФА ПДУ 8. (2019) Ж., 1928 г.н., в. Цвеціна Мёрскага р-на].
- FA PDU 9. (2009) *Ž.*, 1931 h.n. v. Račnyja Dokšyckaha r-na [ФА ПДУ 9. (2009) Ж., 1931 г.н. в. Рачныя Докшыцкага р-на].
- FA PDU 10. (2019) *Ž.*, 1928 h.n. v. Jankavičy Rasonskaha r-na [ФА ПДУ 10. (2019) Ж., 1928 г.н. в. Янкавічы Расонскага р-на].
- FA PDU 11. (2017) *Ž.*, 1934 h.n. v. Ščarėrnja Polackaha r-na [ФА ПДУ 11. (2017) Ж., 1934 г.н. в. Шчаперня Полацкага р-на].
- FA PDU 12. (2020) *Ž.*, 1933 h.n., v. Mažujki Ušackaha r-na [ФА ПДУ 12. (2020) Ж., 1933 г.н., в. Мажуйкі Ушацкага р-на].
- FA PDU 13. (2021) *Ž.*, 1929 h.n., v. Ikazn' Braslaŭskaha r-na [ФА ПДУ 13. (2021) Ж., 1929 г.н., в. Іказнь Браслаўскага р-на].
- Federowski Michał. 1897. *Lud białoruski na Rusi Litewskiej*. T. I. Kraków: Wyd. Komis. Antropolog. Akad. Umiejętności.
- Hartfeld Val'ter. 2012. *Odinokiye voiny. Spetspodrazdeleniya vermakhta protiv partizan. 1942–1943*. Moskva: Tsentrpoligraf [Хартфельд Вальтер. 2012. *Одинокие воины. Спецподразделения вермахта против партизан. 1942–1943*. Москва: Центрполиграф].
- ІМЭФ – *Fal'klorny arxiŭ Instytutu mastactvaznaŭstva, ètnahrafii i fal'kloru NAN Belarusi* [ІМЭФ – Фальклорны архіў Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору НАН Беларусі].
- Jankoŭski Fiodar. 1962. *Biellaruskija prytaŭki, prykazki, fraziealahizmy*. Minsk: AN BSSR. [Янкоўскі Фёдар. 1962. *Беларускія прытаўкі, прыказкі, фразеалагізмы*. Мінск: АН БССР].
- Kasciuk Michail (red.). 2007. *Historyja Bielarusi: U 6 t. T.5. Bielaruś u 1917–1945 hh*. Minsk: Ekapierspiektyva [Касцюк Міхаіл (рэд.). 2007. *Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 5. Беларусь у 1917–1945 гг*. Мінск: Экаперспектыва].
- Kershov Robert. 2010. *1941 god glazami nemtsev. Berezovyye kresty vmesto zheleznykh*. 2010. Moskva: Yauza [Кершоу Роберт. 2010. *1941 год глазами немцев. Березовые кресты вместо железных*. Москва: Яуза].
- Kotliarčuk Andrej. 2002. *Švedy ŭ historyi i kultury bielarusaj*. Minsk: Encyklapiedyks [Котлярчук Андрэй. 2002. *Шведы ў гісторыі і культуры беларусаў*. Мінск Энцыклапедыкс].

⁴ Дзеля аховы персанальных дадзеных замест прозвішча пазначаецца пол рэспандэнта: мужчынскі (М) альбо жаночы (Ж), год яго нараджэння, час і месца запісу.

- Kuklińska Soraya. 2021. *Oskar Dirlwanger. SS-sonderkommando "Dirlwanger"*. Warszawa: IPN.
- Kurcova Vieranika (red.). 2023. *Vajna – trahiedyja i pamiać naroda: raskazvajuć sviedki padziej. Zbornik dyjalektnych tekstaj*. Minsk: Bielaruskaja navuka [Курцова Вераніка (рэд.). 2023. *Вайна – трагедыя і памяць народа: расказваюць сведкі падзей. Зборнік дыялектных тэкстаў*. Мінск: Беларуская навука].
- Kwiet Konrad. 2019. *Forests and the Final Solution (41–70)*. In.: *Katrin Stoll Leerstelle(n)? Der deutsche Vernichtungskrieg 1941–1944 und die Vergegenwärtigungen des Geschehens nach 1989*. Berlin: Neofelis Verlag GmbH.
- Lobač Uladzimir. 2013. *Mif. Prastora. Čalaviek: bielaruski tradycyjny landšaft u siemija-tyčnaj pierspiektyvie*. Minsk: Technalohija [Лобач Уладзімір. 2013. *Міф. Прастора. Чалавек: беларускі традыцыйны ландшафт у семіятычнай перспектыве*. Мінск: Тэхналогія].
- Maksimov Sergey. 1876. *Obitel' i zhitel'. Iz ocherkov Belorussii: Strana Krivichey*. «Drevnyaya i novaya Rossiya» № 6: 127–143 [Максимов Сергей. 1876. *Обитель и житель. Из очерков Белоруссии: Страна Кривичей*. «Древняя и новая Россия» № 6: 127–143].
- Malaš Lieanila. 1988. *Viasielle: Piesni. U 6-ci kn*. Кн. 6. Minsk: Navuka i technika [Малаш Леаніла. 1988. *Вяселле: Песні. У 6-ці кн*. Кн. 6. Мінск: Навука і тэхніка].
- Mironowicz Eugeniusz. 2015. *Wojna wszystkich ze wszystkimi. Białoruś 1941–1944*. Kraków: Avalon.
- Moszyński Kazimierz. 1928. *Polesie Wschodnie. Materiały etnograficzne z wschodniej części b. powiatu mozyrskiego oraz z pow. rzeczyckiego*. Warszawa: Wyd-wo Kasy im. Mianowskiego.
- Musial Bogdan. 2018. *Saveckîa partyzany Ź 1941–1944 gg. Mify i rěčaisnasc'*. Smalensk: Ĭnbelkul't [Мусял Богдан. 2018. *Савецкія партызаны ў 1941–1944 гг. Міфы і рэчаіснасьць*. Смаленск: Інбелкульт].
- Prestupleniya nemetsko-fashistskikh okkupantov v Belorussii. 1941–1944*. 1963. Minsk: Gosizdat BSSR [Преступления немецко-фашистских оккупантов в Белоруссии. 1941–1944. 1963. Минск: Госиздат БССР].
- Sahanovič Hienadz. 1995. *Nieviadomaja vajna: 1654–1667*. Minsk: Navuka i technika [Сагановіч Генадзь. 1995. *Невядомая вайна: 1654–1667*. Мінск: Навука і тэхніка].
- Sheyn Pavel. 1902. *Materiały dlya izucheniya byta i yazyka russkogo naseleniya Severo-Zapadnogo kraja*. Т. III. Sankt-Peterburg: Tip. imp. Akad. nauk [Шейн Павел. 1902. *Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края*. Т. III. Санкт-Петербург: Тип. имп. Акад. наук].
- Smolič Arkadz. 1993. *Nieohrafija Bielarusi*. Minsk: Bielaruš [Смоліч Аркадзь 1993. *Геаграфія Беларусі*. Мінск: Беларусь].
- Snyder Timothy. 2015. *Krovavyye zemli: Yevropa mezhdu Gitlerom i Stalinym*. Kiyev: Dul'bi [Снайдер Тимоти. 2015. *Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным*. Киев: Дулібі].
- Turonak Jury. 2008. *Madernaja historyja Bielarusi*. Vільnia. Instytut bielarusistyki [Туронак Юры. 2008. *Мадэрная гісторыя Беларусі*. Вільня. Інстытут беларусістыкі].
- Vasilievič Uladzimir. 1999. *Ziamnaja daroha Ź vyraj: Bielaruskija narodnyja prykmiety i pavier'j*. Кн. 3. Minsk: Mastackaja litaratura [Васілевіч Уладзімір. 1999. *Зямная дарога ў вырай: Беларускія народныя прыкметы і павер'і*. Кн. 3. Мінск: Мастацкая літаратура].

STRESZCZENIE: Artykuł analizuje przekształcenia funkcjonalne lasu w okresie okupacji hitlerowskiej na Białorusi. Z analizy przekazów ustnych i źródeł archiwalnych wynika, że las, podobnie jak wszystkie elementy krajobrazu kulturowego Białorusi, znacząco zmienia swoją tradycyjną funkcjonalność. Przestrzeń leśna jest jedynym możliwym warunkiem krajobrazowym organizacji ruchu partyzanckiego. Jednocześnie las jest miejscem ratunku dla ludności białoruskiej, a także Żydów uciekających z getta. Ambivalencja lasu w okresie okupacji polega na tym, że uosabiał on nie tylko szansę na przeżycie, ale także ideę śmierci. Naziści bardzo często dokonywali masowych egzekucji ludności cywilnej, jeńców wojennych i Żydów w lasach w pobliżu miast i miasteczek.

SŁOWA KLUCZOWE: las, Białoruś, krajobraz kulturowy, okupacja hitlerowska, antropologia okupacji, historia mówiona.

АНАТАЦЫЯ: У артыкуле аналізуюцца функцыянальныя трансфармацыі лесу ў часе нацысцкай акупацыі Беларусі. Аналіз матэрыялаў вуснай гісторыі і архіўных крыніц паказвае, што лес, як і ўсе элементы культурнага ландшафту Беларусі, істотна змяняе сваю традыцыйную функцыянальнасць. Лясная прастора выступае адзіна магчымай ландшафтнай умовай арганізацыі партызанскага руху. Адначасова лес з'яўляецца месцам уратавання беларускага насельніцтва, а таксама габрэяў, што ўцякалі з гета. Амбівалентнасць лесу ў перыяд акупацыі заключаецца ў тым, што ён увасабляў не толькі шанец на выжыванне, але і ідэю смерці. Масавыя экзекуцыі мірнага насельніцтва, ваеннапалонных і габрэяў нацысты вельмі часта праводзілі ў лесе поблізу гарадоў і мястэчак.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: лес, Беларусь, культурны ландшафт, нацысцкая акупацыя, антрапалогія акупацыі, вусная гісторыя.

Data przesłania artykułu: 14.04.2024

Data akceptacji artykułu: 19.08.2024

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Uladzimir Lobach / Уладзімір Лобач – Polska, badacz niezależny, dr hab; specjalność naukowa: etnografia, etnologia i antropologia; zainteresowania naukowe: etnosemiotyka, geografia sakralna, etnostereotypy w kulturze ludowej, antropologia wojny.

Wybrane publikacje (2023–2024):

1. Лобач Уладзімір. 2023. *Антрапалогія калабарацыі: вобраз дапаможнай паліцыі ва ўспамінах вяскоўцаў паўночнай Беларусі пра нацысцкую акупацыю 1941–1944 гг.* “Studia Białorutenistyczne”. Vol. 17: 11–25.